

ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ЗДАТНОСТІ ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ФАСИЛІТАЦІЇ
У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІPEDAGOGICAL FACILITATION CAPACITY DEVELOPMENT PROGRAM
FOR FUTURE TEACHERS AT THE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Стаття викладає методичний контекст підготовки майбутніх учителів сучасної української школи як фасилітаторів освітнього середовища. Спираючись на результати аналізу науково-методичного фонду (теоретичні розвідки вчених, розробки методистів та учителів-практиків), схарактеризовано специфіку професійної діяльності сучасного вчителя, яка має віддзеркалювати конструктивні зміни в парадигмі «учителювання» – зміщення акцентів у бік гуманізації та «олюднення» освітнього процесу школи. Доведено, що ці процеси відбивають феномен здатності до педагогічної фасилітації як механізму педагогічної підтримки вчителем особистісного зростання учня як особистості й педагогічного супроводу його навчальних досягнень в освітньому процесі. Розроблено експериментальну програму формування здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів у педагогічному університеті, яка передбачала набуття студентами спеціальних знань щодо феномену фасилітації та механізмів її реалізації в професійній діяльності в школі (знання щодо рольових позицій сучасного вчителя-фасилітатора, едвайзера, тьютора); набуття студентами досвіду впровадження механізмів здатності до педагогічної фасилітації (педагогічної підтримки й педагогічного супроводу особистісного зростання учнів та їхніх навчальних досягнень). У межах роботи студентської проблемної групи було реалізовано експериментальну програму (у формі спецкурсу) для студентів «Формування здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів». Запропонований студентам спецкурс передбачав 16 лекційних годин, 36 семінарсько-практичних годин, а 8 годин відводилось на самостійну роботу студентів. Зміст елективного спецкурсу структуровано в таких модулях, як «Теоретичні засади формування здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів» і «Практикум із формування здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів». Ефективність реалізації експериментальної програми формування здатності до педагогічної фасилітації перевірена шляхом порівняння одержаних даних до й після проведення роботи зі студентами. На початковому етапі роботи зі студентами експериментальної (впроваджувалась експериментальна програма, далі) й контрольної (навчання відбувалось традиційним способом) групи зафіксовано такі результати: в експериментальній групі на високому рівні – 2,69 %, на достатньому рівні – 10,44 %, на низькому рівні – 86,87 % опитаних студентів; у контрольній групі на високому рівні – 3,88 %, на достатньому рівні – 10,34 %, на низькому рівні – 85,78 % усіх опитаних студентів. Після проведення експериментальної роботи було одержано такі дані: в експериментальній групі на високому рівні – 22,56 %, на достатньому рівні – 56,20 %, на низькому рівні – 21,24 % опитаних студентів; у контрольній групі на високому рівні – 5,62 %, на достатньому рівні – 14,01 %, на низькому рівні – 80,37 % усіх опитаних студентів.

Ключові слова: фасилітація, педагогічна фасилітація, здатність до педагогічної

фасилітації, майбутні вчителі, розвиток, педагогічний університет, експериментальна програма.

The article highlights the methodological context of training future teachers of the modern Ukrainian school as facilitators of the educational environment. Based on the results of the analysis of scientific and methodological fund (theoretical research of scientists, development of methodologists and teachers-practitioners) the specifics of professional activity of modern teachers are characterized, which should reflect constructive changes in the paradigm of "teaching" – shifting accents towards humanization and "humanization". It is proved that these processes reflect the phenomenon of ability to pedagogical facilitation, as a mechanism of pedagogical support by the teacher of personal growth of the student, as the personality and pedagogical support of his educational achievements in the educational process. An experimental program for the formation of the ability to pedagogical facilitation of future teachers at the pedagogical university has been developed, which provided for the acquisition by students of special knowledge about the phenomenon of facilitation and mechanisms of its implementation in professional activities at school (knowledge of the role positions of a modern teacher – facilitator, advisor, tutor); acquisition by students of experience of introduction of mechanisms of ability to pedagogical facilitation (pedagogical support of personal growth of students and their academic achievements). An experimental program was implemented within the work of the student problem group (in the form of a special course) for students "Formation of the ability to pedagogical facilitation of future teachers". The special course offered to students included 16 lecture hours, 36 seminar-practical hours, and 8 hours were allocated for independent work of students. The content of the elective special course is structured in such modules as: "Theoretical principles of forming the ability to pedagogical facilitation of future teachers" and "Workshop on the formation of the ability to pedagogical facilitation of future teachers". The effectiveness of the experimental program for the formation of the ability to pedagogical facilitation was tested by comparing the data obtained before and after working with students. At the initial stage of work with students of experimental (experimental program was implemented) and control (learning took place in the traditional way) the following results were recorded: in EG at a high level – 2.69 %, at an average level – 10.44 %, at the low level – 86.87 % of the surveyed students; in CG at a high level – 3.88 %, at an average level – 10.34 %, at a low level – 85.78 % of all surveyed students. After the experimental work, the following data were obtained: in EG at a high level – 22.56 %, at an average level – 56.20 %, at a low level – 21.24 % of surveyed students; in CG at a high level – 5.62 %, at a medium level – 14.01 %, at a low level – 80.37 % of all surveyed students.

Key words: facilitation, pedagogical facilitation, ability to pedagogical facilitation, future teachers, development, pedagogical university, experimental program.

УДК 378.01+01.074
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/31-1.13>

Галіцян О.А.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри педагогіки
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

Осипова Т.Ю.,
докт. пед. наук,
професор кафедри педагогіки
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

Щекотиліна Н.Ф.,
канд. пед. наук,
викладач кафедри теорії
і методики фізичної культури
та спортивних дисциплін
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Актуальність дослідження пов'язана з тим, що особистісно зорієнтована діяльність учителя сучасної української школи ґрунтується на гуманістичних основах, які віддзеркалюють пріоритет індивідуальності, самобутності, самоцінності особистості, невідступне врахування вихователем того факту, що кожен учень є носієм унікального суб'єктивного досвіду, носієм лише йому притаманних певних можливостей, здатностей, інтенцій. У попередніх дослідженнях із проблеми [10; 11] доведено, що педагогічна фасилітація в системі професійної діяльності сучасного вчителя має виконувати провідну роль, адже саме фасилітація педагога забезпечує педагогічну підтримку особистісного розвитку учня та педагогічний супровід його навчальних досягнень.

Зв'язок із важливим науковим та практичним завданням. В умовах трансформаційних процесів в освіті важливу роль відіграє коректне визначення теоретичних засад переорієнтації роботи вчителя з «транслятора знань» на «генератора освітніх цінностей». Отже, вимагає ретельного розгляду специфіка професійної діяльності вчителя як фасилітатора, що невіддільно пов'язана зі сформованістю в нього емпатійності, фасилітативності, рефлексивності як якостей його особистості, які за наявності спрямованості на педагогічну діяльність перетворюються в якості професійно-значущі. Крім того, слід розглянути детальніше той аспект, що використання вчителем потенціалу педагогічної фасилітації передбачає наявність усталених настанов на цей вид діяльності, які забезпечують безумовне позитивне прийняття того, хто навчається, емпатійне, щире й відкрите ставлення до нього. Потребує доведення той факт, що ефективність здатності до педагогічної фасилітації вчителя забезпечується усвідомленням специфіки й складності педагогічного спілкування, сформованістю комунікативних, діалогічних, гуманістичних, рефлексивних умінь, що дозволяють створювати атмосферу, що стимулює потяг учня до нових знань, сприяє його творчому розвитку й особистісному зростанню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У дослідженнях І. Авдеєвої [1], Г. Балла [4], О. Галіцян [10], Н. Носової [5], К. Роджерса [11] визначено фундаментальні й прикладні аспекти підготовки майбутніх учителів як фасилітаторів освітнього процесу сучасних закладів освіти. Зокрема, Н. Носовою визначено потенціал врахування педагогом інтенцій, схильностей, здатностей, нахилів і талантів дитини для подальшого становлення її індивідуальності, потреби в самореалізації та утвердженні власного «Я» [5, с. 287]. Розмірковуючи над специфікою сучасних змін у стратегічних підходах до учителювання та розробки освітнього середовища, дослідники фіксують, що «втління

гуманістичної ідеї в педагогічному процесі несумісне з авторитарністю, з будь-якими проявами насильства над свідомістю та волею дитини, з маніпулюванням її поведінкою» [5, с. 289]. Як бачимо, науковцями доведено, що саме педагогічна фасилітація як спосіб учителювання на позиціях тріади «педагогічна емпатія / педагогічна конгруентність / педагогічний оптимізм» (відповідно до позиції К. Роджерса [11, с. 137]) увиразнює гуманістичний підхід в оновленні системи функціонування закладів освіти нашої країни. Проте деталізація підготовки майбутніх учителів як фасилітаторів для нової української школи, зокрема методичний аспект підготовки майбутніх учителів як фасилітаторів, ще й досі залишається **невирішеною частиною загальної науково-методичної проблеми.**

Мета дослідження – розробити програму розвитку здатності до педагогічної фасилітації в майбутніх учителів у педагогічному університеті й експериментально перевірити її ефективність.

Завдання дослідження: 1) схарактеризувати особливості педагогічної фасилітації як професійно-педагогічної діяльності сучасного вчителя; визначити показники її сформованості в студентів педагогічного університету; 2) розробити експериментальну програму розвитку здатності до педагогічної фасилітації студентів – майбутніх учителів у педагогічному університеті; 3) перевірити ефективність експериментальної програми розвитку здатності до педагогічної фасилітації шляхом її впровадження в освітній процес педагогічного університету.

Методи дослідження. Для перевірки результатів впровадження експериментальної програми формування здатності до педагогічної фасилітації студентів було використано теоретичні методи: вивчення та аналіз програм підготовки майбутніх учителів фізико-математичних дисциплін і майбутніх учителів початкової школи (фізико-математичний факультет (респонденти експериментальної групи (далі – ЕГ), 122 студенти) й факультет початкового навчання (респонденти контрольної групи (далі – КГ), 130 студентів) Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса); освітній рівень «бакалавр»); емпіричні методи: констатувальний експеримент для визначення вихідного рівня сформованості здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів; формувальний експеримент із метою впровадження експериментальної програми формування здатності до педагогічної фасилітації студентів; кількісний та якісний аналіз результатів дослідження для підтвердження дієвості впровадження розробленої експериментальної програми.

У дослідженні використано арсенал діагностувальних (тести, анкети, питальники) методик: методика визначення рівня емпатійності студента

[7, с. 56]; методика діагностування показника доброзичливості [8, с. 117]; методика діагностування рівня «прийняття іншого» [2, с. 211]; діагностування особистісної настанови «альтруїзм – егоїзм» [3, с. 314]; методика для діагностування «емоційного інтелекту» [8, с. 591]; орієнтована анкета для визначення мотивації на професійно-педагогічну діяльність [7, с. 167]; методика визначення рівня сформованості педагогічного мислення [9, с. 278]; орієнтована анкета для визначення рівня сформованості знань специфіки педагогічного спілкування [9, с. 289]; методика діагностування рівня комунікабельності [8, с. 153]; методика діагностування здатності до самоконтролю в спілкуванні [6, с. 461]; методика діагностування рівня перцептивно-інтерактивної компетентності [9, с. 120]; методика діагностування рівня перцептивно-невербальної компетентності [9, с. 105]; орієнтована анкета «Чи вмієте Ви слухати» [3, с. 599]; методика діагностування рівня сформованості рефлексивних педагогічних умінь [7, с. 245]; експрес-діагностика рівня самооцінки [6, с. 218]; методика діагностування імпульсивності особистості [2, с. 346]; методика діагностування рівня відповідальності особи [2, с. 160].

Виклад основного матеріалу. У процесі розробки експериментальної програми було враховано, що педагогічне спілкування створює умови для реалізації потенційних сутнісних сил суб'єктів педагогічного процесу. Щоб осмислити процеси педагогічного спілкування, майбутнім учителям необхідно визначити їхні ціннісні орієнтири, усвідомити, що вища цінність педагогічного спілкування — індивідуальність педагога й учня [1, с. 90]. Специфіка педагогічного спілкування полягає в його першочерговій значущості — ефективне навчання, виховання та розвиток нової особистості. Через спілкування йде трансляція досвіду поколінь новому поколінню [1, с. 115]. Особливого значення ця проблема набуває в аспекті формування здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів, оскільки це така педагогічна діяльність, що має функціональним «інструментом» спілкування з учнями, крім того, специфіка такої діяльності передбачає не лише мінімально необхідну сформованість умінь спілкування, а й майстерне опанування не тільки всіма доступними видами професійно-педагогічної комунікації, а ще й специфічними елементами педагогічної техніки, а саме навичками активного, пасивного, емпатійного й рефлексивного слухання тощо. Тому ми вважали необхідним сприяти розвитку умінь спілкування студентів, що позитивно впливає на розвиток комунікативної компетентності майбутніх учителів та є складовою частиною здатності до педагогічної фасилітації.

Домінуючими формами й засобами роботи зі студентами було обрано інтерактивні форми

навчання, що передбачали використання різного типу вправ, рольових і моделювальних ігор, виконання психофізичних вправ тощо; насичення навчального матеріалу наявних нормативних курсів інформацією про діалог, особливості використання діалогічного мовлення в професійній діяльності вчителя, діалог як засіб гуманізації спілкування між вчителем та учнями.

У межах роботи студентської проблемної групи було реалізовано експериментальну програму (у формі спецкурсу) для студентів «Формування здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів». За своїм обсягом спецкурс мав 60 навчальні години й проводився протягом року. Запропонований студентам спецкурс передбачав 16 лекційних годин, 36 семінарсько-практичних годин, а 8 годин відводилось на самостійну роботу студентів. Зміст було структуровано в таких модулях, як «Теоретичні засади формування здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів» і «Практикум із формування здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів».

Перший змістовий модуль спецкурсу передбачав проведення п'яти лекцій (10 годин), двох семінарсько-практичних занять (4 години), а також 8 годин навчального навантаження було відведено для самостійної роботи студентів. У межах змістового модуля «Теоретичні засади формування здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів» лекційний матеріал було присвячено таким темам, як «Педагогічна фасилітація вчителя як психолого-педагогічний феномен», «Властивості та якості особистості вчителя-фасилітатора», «Професійно-педагогічна компетентність вчителя-фасилітатора», «Специфіка професійної діяльності вчителя-фасилітатора».

На лекційних заняттях із теми «Педагогічна фасилітація вчителя як соціально-педагогічний феномен» студенти проаналізували літературні джерела, розглянули історичне підґрунтя становлення феномену фасилітації як об'єкту наукових досліджень, зрозуміли, що гуманістична педагогічна думка є історичною першоосновою для усвідомлення сутності здатності до педагогічної фасилітації. Крім того, студентам було запропоновано розглянути різні інтерпретації терміну «фасилітація» та «педагогічна фасилітація», вони ознайомились зі специфічними рольовими позиціями педагога-фасилітатора, едвайзера, тьютора, ментора. Для самостійного опрацювання студентам було запропоновано дібрати й проаналізувати літературні джерела, скласти наукові доповіді з таких проблемних питань, як-от: фасилітація як феномен вивчення різних наук; діяльність вчителя-фасилітатора в педагогічних поглядах вітчизняних учених; педагогічні погляди й практична діяльність українських педагогів у контексті здатності до педагогічної фасилітації.

У контексті вивчення теми «Властивості та якості особистості вчителя-фасилітатора» студентами було розглянуто напрями підготовки вчителя-фасилітатора в системі національної освіти, розглянуто фасилітативність та емпатійність як необхідні якості вчителя-фасилітатора. Крім того, було приділено увагу розгляду професійно-педагогічної спрямованості, гуманістичної спрямованості, педагогічній рефлексії та професійно-педагогічній усталеності вчителя-фасилітатора. Для самостійного опрацювання в межах теми студентам було запропоновано торкнутися таких запитань, як: професійно-значущі якості й властивості особистості майбутнього вчителя-фасилітатора; місце й роль здатності до педагогічної фасилітації в системі професійної підготовки майбутніх учителів; педагогічна фасилітація як основа гуманізації освітнього процесу сучасної школи.

Під час розгляду теми «Професійна компетентність вчителя-фасилітатора» студентами було з'ясовано сутність понять «компетентність», «професійна компетентність» і «професійно-педагогічна компетентність», крім того, в контексті компетентнісного підходу в освіті ними було розглянуто важливий аспект професійної діяльності вчителя-фасилітатора, а саме набуття ним комунікативної компетентності як комплексу певних знань, умінь і навичок професійно-педагогічного спілкування. Також студентам було надано новий теоретичний матеріал щодо аутопсихологічної компетентності вчителя-фасилітатора, діалогічних і гуманістичних умінь, необхідних для успішного виконання ним своєї професійної діяльності. Для самостійного опрацювання та аналізу для студентів було обрано такі аспекти: професійно-педагогічна компетентність сучасного вчителя-фасилітатора; гуманізація та діалогізація взаємостосунків у діяльності вчителя-фасилітатора; гуманістичні вміння як запорука успішної діяльності вчителя-фасилітатора.

У процесі засвоєння студентами матеріалу теми «Специфіка професійної діяльності вчителя-фасилітатора» майбутні вчителі розглянули педагогічну фасилітацію в системі професійної підготовки фахівців у ЗВО, проаналізували головні настанови в професійній діяльності вчителя-фасилітатора за К. Роджерсом, а саме безумовне позитивне прийняття, емпатійне розуміння, відкритість і щирість, педагогічно їх інтерпретували. Крім того, було розглянуто професійно-педагогічні рольові позиції в професійній діяльності вчителя-фасилітатора. Особливу увагу було приділено суб'єкт-суб'єктній і діалогічній позиції вчителя-фасилітатора. Для самостійного розгляду студентам було обрано такі мінітеми: педагогічна емпатія в системі професійної діяльності вчителя-фасилітатора; особливості професійно-педагогічного спілкування вчителя-фасилітатора; вербальні

й невербальні засоби комунікації в професійній діяльності вчителя-фасилітатора.

Другий змістовий модуль спецкурсу передбачав проведення двох лекцій (4 години), п'ятнадцяти семінарсько-практичних занять (30 годин), а 2 години було відведено для самостійної роботи студентів. Другий змістовий модуль спецкурсу «Практикум із формування здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів» містив такі теми лекцій, як «Розвиток професійно-значущих властивостей та якостей особистості майбутніх учителів» та «Актуалізація ціннісного ставлення до майбутньої професійної діяльності й усвідомлення специфіки професійної діяльності вчителя-фасилітатора».

На цих лекційних заняттях студенти усвідомлювали й обговорювали, аналізували специфічні функції та роль вчителя-фасилітатора в сучасній школі; розглядали педагогічну фасилітацію як механізм гуманізації навчально-виховного процесу сучасної школи.

У ході практичних занять обов'язковим було залучення студентів до групових форм роботи, а саме: виконання завдання в групі під час семінарських і практичних занять; виконання домашнього завдання, що потребувало роботи в групі, підготовка сумісних рефератів, доповідей тощо.

З метою моніторингу динаміки сформованості здатності до педагогічної фасилітації в студентів було здійснено серію діагностувальних зрізів. За результатами діагностувальних зрізів на початку експериментальної роботи було одержано такі дані за показниками (емпатійність, рефлексивні педагогічні вміння, фасилітативність, емоційний інтелект, перцептивно-інтерактивна компетентність, мотивація на професійно-педагогічну діяльність, педагогічне мислення; невербальна компетентність, обізнаність зі специфікою педагогічного спілкування, потреба в спілкуванні, здатність до самоуправління в спілкуванні, позиція в спілкуванні, самооцінка, професійна самосвідомість) в ЕГ: на високому рівні – 2,69 %, на достатньому рівні – 10,44 %, на низькому рівні – 86,87 % опитаних студентів; у КГ: на високому рівні – 3,88 %, на достатньому рівні – 10,34 %, на низькому рівні – 85,78 % всіх опитаних студентів. Сформованість здатності до педагогічної фасилітації студентів – майбутніх учителів на прикінцевому етапі експерименту в ЕГ: на високому рівні – 22,56 %, на достатньому рівні – 56,20 %, на низькому рівні – 21,24 % опитаних студентів; у КГ: на високому рівні – 5,62 %, на достатньому рівні – 14,01 %, на низькому рівні – 80,37 % усіх опитаних студентів.

Висновки. Специфіка професійної діяльності сучасного вчителя має віддзеркалювати конструктивні зміни в парадигмі учителювання – зміщення акцентів у бік гуманізації та «олюднення» освітнього процесу школи. Названі процеси відбивають

феномен здатності до педагогічної фасилітації як способу педагогічної підтримки вчителем особистісного зростання учня як особистості й педагогічного супроводу його навчальних досягнень.

Розроблено експериментальну програму формування здатності до педагогічної фасилітації майбутніх учителів у педагогічному університеті, яка передбачала набуття студентами спеціальних знань щодо феномену фасилітації та механізмів її реалізації в професійній діяльності в школі (знання щодо рольових позицій сучасного вчителя-фасилітатора, едвайзера, тьютора); набуття студентами досвіду впровадження механізмів здатності до педагогічної фасилітації (педагогічної підтримки й педагогічного супроводу особистісного зростання учнів та їхніх навчальних досягнень).

Ефективність реалізації експериментальної програми формування здатності до педагогічної фасилітації перевірена шляхом порівняння одержаних даних до й після проведення спеціальної експериментальної роботи (реалізація експериментальної програми у формі елективного курсу) зі студентами.

Перспективи подальших наукових розвідок у напрямі полягають у розробці спеціальної технології формування здатності до педагогічної фасилітації в майбутніх учителів різного профілю.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Авдєєва І.М., Мельникова І.М. Інноваційні комунікативні технології в роботі куратора академічної групи : навчальний посібник. Київ : Професіонал, 2002. 320 с.
2. Альманах психологических тестов / Составитель Р.С. Немов. Москва : КСП, 1995. 400 с.
3. Анастаси А. Психологическое тестирование : Мастера психологии. Санкт-Петербург : «ПИТЕР», 2002. 688 с.
4. Балл Г.О. Психологічні аспекти гуманізації освіти : книга для вчителя. Київ : Рівне, 1996. 128 с.
5. Носова Н.В. Фасилітативна діяльність педагогів як складова гуманізації навчально-виховного процесу. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія*. Вип. 10. Ч. 1. Ялта : РВВ РВНЗ КГУ, 2006. С. 285–293.
6. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии : психологический практикум / В.Д. Балин и др. Санкт-Петербург : «ПИТЕР», 2003. 560 с.
7. Психологические тесты / под ред. А.А. Карелина. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. Т. 1. 312 с.
8. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика : учебное пособие. Самара : Издательский дом «БАХРАХ», 1998. 672с.
9. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Института Психотерапии, 2002. 490 с.
10. Halitsan O. Innovative pedagogical technologies in a modern high school: facilitation and vitagene pedagogical technologies of teaching and upbringing students. *Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel : the way to integration*. Ariel, 2017. № 8. P. 130–136.
11. Rogers C.R. The interpersonal relationship in the facilitation of learning. *Educational Forum*. 1976. Vol. XI. № 4. P. 136–154.